

Vitéz Jánost a magyarországi humanista próza megteremtőjeként, leveleskönyvét (1451)¹ az első magyarországi humanista levélgyűjteményként tartjuk számon. Retorikai műveltségével, stílusával és irodalmi forrásaival behatóan utoljára Boronkai Iván foglalkozott. Elődei példáját követve, Vitézt ő is „a magyar humanizmus atyja”-nak tartotta és nevezte,² de arra is rámutatott, hogy Vitéz személye túlságosan is enigmatikus, műveiben sok a középkori vonás. Az alábbiakban bizonyítani próbálom, hogy Vitéz mint az *Epistolarium* szerzője a humanizmustól meglehetősen távol áll, leveleit skolasztikus szemlélet és műveltség jellemzi.

A humanista levél megteremtője, Petrarca és az őt követő humanista levélírók, ellentétben Vitéz Jánossal, hírnevük fennmaradásának tudatában írtak, maguk gondoskodtak arról, hogy leveleik ne enyészzenek el, és sokszor maguk állították egybe, szerkesztették meg episztoláriumukat.³ Mint ismeretes, Vitéz 1444 vége–1445 eleje tájt Pál kancelláriai jegyzőtől kapott felkérést, hogy gyűjtse egybe addig írt leveleit.⁴ A leveleskönyv anyagát azonban nem maga a levélíró állította össze, hanem váradi udvari papja, Ivanich Pál. Korábban nem sok gondot fordítottak a levelek megőrzésére, az 1444 előtti levelek ugyanis – Pál esperes nyilván ezek gyűjteményét kérte – nem kerültek elő Vitéz váradi

¹ Iohannes VITÉZ de Zredna, *Opera quae supersunt*, ed. Iván BORONKAI, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).

² BORONKAI Iván, *Vitéz János, „a magyar humanizmus atyja”* [bevezető tanulmány] = *Vitéz János levelei és politikai beszédei*, kiad., ford. BORONKAI Iván, BELLUS Ibolya, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987, 5–30.

³ A középkori és a humanista levélről szóló szakirodalom igen gazdag. Néhány alapvető mű: J. GRUBER, *Brief = Lexikon des Mittelalters*, II, München–Zürich, Artemis Verlag, 1983, 649–663, 676–677; W. G. MÜLLER, *Brief = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Hrsg. Gert UEDING, II, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1994, 61–76; H. M. SCHALLER, *Ars dictaminis, ars dictandi = Lexikon des Mittelalters*, i. m., I, 1034–1038; M. COMARGO, *Ars dictaminis, ars dictandi*, Turnhout, Brepols, 1991; Georg VOIGT, *Epistolographie* = Uö., *Die Wiederbelebung des classischen Altherthums*, 2. Aufl., II, Berlin, 1861, 422–441; *Árpád-kori és Anjou-kori levelek, XI–XIV. század*, kiad. MAKKAI László, MEZEY László, Bp., Gondolat Kiadó, 1960; Cecil H. CLOUGH, *The Cult of Antiquity: Letters and Letter Collections = Cultural Aspects of the Italian Renaissance: Essays in Honour of Paul Oskar Kristeller*, ed. Cecil H. CLOUGH, Manchester–New York, University Press–Zambelli, 1976, 33–67; Ronald WITT, *Medieval „ars dictaminis” and the Beginnings of Humanism: a New Construction of the Problem*, *Renaissance Quarterly*, 35 (1982), 1–35; *Der Brief im Zeitalter der Renaissance*, Hrsg. Franz Josef WORSTBROCK, Weinheim, Acta humaniora, 1983 (Mitteilung IX der Kommission für Humanismusforschung); *Kommunikationspraxis und Korrespondenzwesen im Mittelalter und in der Renaissance*, Hrsg. Heinz-Dieter HEIMANN, Paderborn etc., Schöningh, 1998; *Self-presentation and Social Identification: the Rhetoric and Pragmatics of Letter Writing in Early Modern Times*, ed. Toon VAN HOUTD, Leuven, University Press, 2002 (Supplementa humanistica Lovaniensia, 18).

⁴ Vö. *Prefatio* és ep. 1 = VITÉZ, *Opera*, i. m., 27–32.

püspökségén. A gyűjteményben csak a felkérés után keletkezett levelek olvashatók, és ezeknek a másolatait is – mint Ivanich sajnálkozva jegyzi meg⁵ – eldobták vagy eltépték, szó sem volt arról, hogy megörökítsék őket.⁶ Vitézeknek tehát nem volt mit összegyűjteniük, a leveleskönyv darabjai a felkérés után, 1445–1451 között keletkeztek.

Ezzel a felkéréssel Vitéz tálcán kapta a lehetőséget, hogy megörökítse nevét az utókor számára. Ehhez képest azonban megdöbbentő a levelek viszonylag alacsony száma és jellege. Az episztolárium – hét év terméseként – 78 levélből áll. Ezek közt mindössze hét familiáris levelet találunk, a többi hivatalos, diplomáciai levél, melyek Hunyadi és a főrendek nevében íródtak. Ez nem felel meg a humanista levélgyűjteményről szóló kíváncsnak. A humanista levélírók, akik Petrarától kezdve Cicero-t tekintették követendő példaképüknek, levélben mindenekelőtt familiáris levelet értek, s gyűjteményeik teljes egészében vagy túlnyomórészt magánlevelekből álltak.

A humanista levél a *genus attenuatum*ba, illetve az egyszerű stílusnembe (*genus humile*) tartozik.⁷ Jellemzője az egyszerűség, az elegáns könnyedség, a világos gondolatmenet, a nem túl hosszú és áttekinthető szerkezetű mondatok alkotása, a példák, élcékkel, anekdotákkal, klasszikus idézetekkel, közmondásokkal stb. élénkített előadásmód. A levélnek az élő beszéd természetességével kellett hatnia, amihez Cicero elvei és levelei nyújtottak mintát. A levelet a cicerói definíciónak („*sermo amicorum absentium*”)⁸ megfelelően határozták meg, és Cicero stíluskövetelményeihez igazodtak („*quod in buccam venerit, scribito*”).⁹ Cicero-ra hivatkozva, a humanista levél alapelveit Petrarca fektette le;¹⁰ utódai ezeket tekintették mércének. Vergerio pl. így parafrázálja Cicero-t: „*scribam tibi, sed breviter et succincte, atque eo sermone qualis ex precipitanti ore progreditur*”,¹¹ Vitéz levelezőtársa és diplomatakollégája, Enea Silvio Piccolomini pedig Cicero-t követve valóságos humanista ars epistolicát fogalmazott meg Zbigniew Olesnickinek írt híres levelében (1453), mely – már csak fontos magyar vonatkozásai miatt is – eljuthatott Vitézhez. „Elismerem – írja –, hogy csupasz vagyok, nyíltan szólok, és nem viselek cicomákat. Minden ruhát lehányok magamról, és nem verejtékezem írás közben, hiszen fennköltebb és előttem ismeretlen témákat nem is érintek. Azt adom tovább, amit tapasztalatból tudok; könnyen megérteti magát a többiekkel az, aki önmagával tisztában van, de nem nyújthat világosságot másnak, aki önmaga számára is homályos. Kerülöm a bonyolultságot meg a hosszú körmondatokat. Ha eszembe jutnak választékos szavak, nem mulasztom el közbeszöni őket; ha nem, keresésükben nem megyek messzire, hasz-

⁵ Vö. *uo.*, 27, 6–7. sor.

⁶ Vö. BORONKAI, *Vitéz János, „a magyar humanizmus atyja”*, i. m., 9.

⁷ Bővebben lásd *Rhet. ad Her.* 4, 10, 4; MÜLLER, *Brief*, i. m., 62–63.

⁸ *Cic. Philippica in M. Antonium* II, 4, 7; idézi MÜLLER, *Brief*, i. m., 61.

⁹ *Cic. Att.* 1, 12, 4.

¹⁰ *Petrarca levelei: Szemelvények*, összeáll. KARDOS Tibor, Bp., Gondolat, 1962, 59 (Európai Antológia, Reneszánsz sorozat); *Petr. Fam.* I, 5.

¹¹ Pier Paolo VERGERIO, *Epistolario*, a cura di Leonardo SMITH, Roma, Istituto Storico Italiano, 1934, 20 (Fonti per la storia d'Italia).

nálom a kéznél levőket. Egyetlen célom van: hogy megértsenek.”¹² Vitéz János leveleitől azonban ezek a humanista levélírási elvek távol álltak.

Beható vizsgálódásokat végezve, Boronkai foglalkozott Vitéz nyelvével és stílusával. Rámutatott, hogy az író kedvelte a túlságosan hosszú, bonyolult szerkezetű mondatokat, és ezek sokszor kuszák, zavarosak. Megállapította, hogy mellékmondat-kapcsolásai, egyeztetései, igevonzatai sokszor nem felelnek meg az ókori grammatika követelményeinek, és az ókorban nem használt, ún. barbár szavakat is használ, vagyis a humanisták által bűnnek tekintett soloecizmus és barbarizmus nem ritka nála. Boronkai felfigyelt arra is, hogy a levélíró sok szavának igen homályos a jelentése. Úgy látta, hogy nyelvének, stílusának e sajátosságai a későközépkori törvénykezésből, oklevélírási gyakorlatból származnak.¹³ Vélekedéseit végül egy találó hasonlattal fejezte ki: „Vitéznek a nyelve olyan, mint egy évszázados tölgyfa törzse: erek, göcsörtök tarkázzák”.¹⁴ A leveleskönyv prágai példányának szerzői bejegyzései alapján Boronkai tanulmányozta Vitéz helyesírását is, és azt állította róla, hogy „középkori” volt.¹⁵

Vitéz retorikai műveltségét Boronkai néhány levél, valamint az 1455. évi bécsűjhelyi beszéd közismert retorikai tagolása és Ivanich Pálnak a leveleskönyvhöz írt retorikai megjegyzései, szakkifejezései alapján vizsgálta. Összehasonlítva ezeket a *Rhetorica ad Herennium* megfelelő helyeivel, úgy gondolta, hogy e mű volt a forrásuk. Ezzel azt a véleményt kívánta megerősíteni, hogy Vitéz kiváló humanista műveltséggel rendelkezett.¹⁶ Ez azonban nem tekinthető bizonyítéknak, mivel a *Rhetorica ad Herennium*ot nemcsak a humanizmus idején, hanem a középkor előző századaiban is mindvégig ismerték. Elmondható tehát, hogy a Vitéz leveleiben kimutatható retorikai műveltséget bármely középkori ars dictaminisből meg lehetett szerezni.

A levélírási elméletéről szóló humanista művek, az ún. ars epistolandik, melyeknek az előírásai – éppúgy, mint korábban az ars dictaminisiekéi – nemcsak a levélre, hanem az orációra és más prózai művekre is érvényesek voltak, ugyanazokat a részeket különböztették meg, tárgyalták, mint a dictamenírási-szabályzatok. Lényeges eltérés köztük viszont az, hogy az ars epistolandik a salutatio levélrész tárgyalásánál az egyházi és világi előljárók, feljebbvalók megszólítására az ars dictaminisiek pluralis majestatisa helyett tegező formát írnak elő. A tegező formát már Petrarca is előnyben részesítette és propagálta,¹⁷ Salutati pedig hivatalosan is használta, és az ellentétét kifogásolta, valamint bárdolatlan szokásnak nevezte. Enea Silvio Piccolomini is a tegezés használatát szorgalmazta, és a németek fejedelmi többesszám-használatát barbár szokásnak tartotta,¹⁸ jöllehet III. Fri-

¹² Aeneas Silvius PICCOLOMINI, *Pápa vagy zsinat? Válogatott levelek*, vál. BORONKAI Iván, ford. Uő. és KAPITÁNYFÉ István, Bp., Magyar Helikon, 1980, 169. Vö. *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, Hrsg. Rudolf WOLKAN, III. Abt., Wien, 1918, 319–320 (Fontes rerum Austriacarum, 177).

¹³ BORONKAI, *Vitéz János, „a magyar humanizmus atyja”*, i. m., 13.

¹⁴ Uo., 30.

¹⁵ Uo., 13.

¹⁶ BORONKAI Iván, *Vitéz János retorikai iskolázottsága*, ItK, 79 (1975), 129–144.

¹⁷ Violetta DE ANGELIS, *Petrarca, i suoi libri e i commenti medievali e classici*, Acme, 51 (1998), 78–82.

¹⁸ Helene HARTH, *Poggio Bracciolini und die Brieftheorie des 15. Jahrhunderts: Zur Gattungsform des humanistischen Briefes = Der Brief im Zeitalter der Renaissance*, i. m., 92–94.

gyes császár titkáráként neki is ehhez kellett igazodnia. Ezzel a szokással Vitéz sem szakított. Annyira nem, hogy Janus mesterét, a kiváló humanistát, Guarinót sem tegezi, pedig a humanisták közti magánlevelezésben a század közepén – amikor levelünk keletkezett – már a tegezés uralkodott. Guarinót Vitéz *egregie virne*k nevezi, *rhétornak* titulálja, és megszólítását kerüli.¹⁹

Boronkai önálló tanulmányt szentelt Vitéz ritmikus prózájának, a kolónok végén levő hangsúlyos ritmusú szavak, az ún. klauzulák vizsgálatának, és ezekben a középkori prózastílus jellegzetességeit találta meg.²⁰ A ritmikus cursusok, melyeknek szigorú szabályai az ars dictaminisokban megtalálhatók, a középkori levél fontos ismérveit jelentik. Petrarca után a humanisták erről fokozatosan áttértek az antik rétorikából ismert időmértékes mondatzáradékokra, és a 15. század végén már nemcsak a familiáris, hanem a hivatalos levelekben is ezeket alkalmazták.²¹

Vitéz legkedveltebb colorja, stílus eszköze az *adnominatio*, melyet a *Rhetorica ad Herennium* így határoz meg: „Adnominatio est, cum ad idem verbum et nomen acceditur commutatione vocum aut litterarum, ut ad res dissimiles similia verba adcommo-dentur.”²² Vitéznél se szeri se száma ezeknek, pl. *cedo–concedo, excitatrix–exercitatrix, potens–patens, afferens minas–auferens minas*²³ stb. Bizonyos, hogy nem a *Rhetorica ad Herennium*nak megfelelően használta őket, mely szerint túlzott alkalmazásukkal csökken a beszéd „auctoritas”-a, hitele, súlya és komolysága (*fides et gravitas et severitas*), és gyermekessé válik a stílus.²⁴ Humanista szerzők ennek megfelelően ritkán alkalmazták. Az *adnominatio* – a középkorban *figura etymologicának* is nevezték – a középkori etimológiai gondolkodásmód jegyében keletkezett középkori szövegeknek volt az egyik legkedveltebb dísz.²⁵ Nagy számban lelhető fel pl. a 13–14. század fordulóját tájt keletkezett magyarországi domonkos *sermo-gyűjteményben*, az ún. *Pécsi beszédekben*.²⁶

Retorikai műveltsége mellett, Vitéz humanista voltát Boronkai olvasottságában, klasz-szikus idézeteinek gazdagságában látta. Ókori szerzők és helyek sűrű idézése azonban nemcsak a humanista szövegekre jellemző, hanem a középkori igényes teológiai irodalomra is. Ez nem jelenti azt, hogy szerzőik olvasták is az idézett műveket: mint ismeretes, citátumaik túlnyomó része általában florilegiumokból való. Vitéz könyvgyűjtő szenvedélye közismert, de a leveleskönyv keletkezése idején auktor-ismerete a humanistákétól

¹⁹ Vö. VITÉZ, *Opera*, i. m., 158–159, no. 76.

²⁰ BORONKAI Iván, *A ritmikus próza Vitéz János leveleiben*, ItK, 1969, 693–696.

²¹ Vö. Ronald G. WITT, *Hercules at the Crossroads: The Life, Works and Thought of Coluccio Salutati*, Durham, North Carolina, Duke University Press, 1983, 11 (Duke Monographs in Medieval and Renaissance Studies, 6).

²² *Rhet. ad Her.* 4, 21, 29.

²³ BORONKAI, *Vitéz János retorikai iskolázottsága*, i. m., 140.

²⁴ Vö. *Rhet. ad Her.* 4, 23, 32.

²⁵ François RIGOLOT, *Poétique et onomastique: L'exemple de la Renaissance*, Genève, Libr. Droz, 1977, 16 (Histoire des idées et critique littéraire, 160).

²⁶ *Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungarie*, ed. Eduardus PETROVICH, Paulus Ladislaus TIMKOVICS, Bp., Akadémiai–Argumentum, 1993, passim (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).

eltérőnek látszik. Pál főesperest arra biztatta, hogy a helyes művelődés céljából ne őt, hanem Jeromost, Vergiliust, Horatiust, Terentiust és a „szatirikus költemények”-et (*carmina satirica*) tanulmányozza.²⁷ Azonban a levelekhez – melyekhez Pál főesperes Vitéz episztoláit mintául kérte – a humanisták szemében elsősorban nem ezek a szerzők, hanem Cicero, Plinius és Seneca levelei jelentettek követendő példát.

Boronkai kimutatta, hogy Vitéz 1448. szeptember 17-i, V. Miklós pápának írt levelének narrációja és petíciója szinte teljes egészében Livius-idézetekből áll.²⁸ Tudjuk, hogy Vitéz könyvtárának egyik ékessége Livius-kódex volt, melyet 1449-ben Krakóba, Jan Długosz számára kértek tőle kölcsön.²⁹ A klasszikus könyvek gyűjtése és olvasása valóban a humanisták jellemzője, Vitéz módszere azonban, ahogy felhasználja az olvasottakat az V. Miklós pápának írt levélben, a humanistákétól távol áll. Egy szerzőnek ennyire kizárólagos és ilyen nagy mértékű követése idegen a humanista levéltől, melyben még az idézet felhasználása is spontánnak és keresetlennek kellett hogy látszzék.

A humanizmus nem utolsósorban szemléletmódjában különbözik a korábbi középkori eszmeiségtől. Vitéz leveleskönyvével kapcsolatos attitűdjének hátterében nem humanista, hanem a középkori ideológia áll. Episztoláriumáról hiányzik a szerzői név és a cím, s mint tájékoztatja olvasóját, Ivanich akarata ellenére, tudatosan megfontolva hagyta el őket. Önmaga igazolásul Szent Severus gondolatát idézi: „libellus iste loquatur materiam, et non loquatur autorem”.³⁰ Az ókor végén élt keresztény szerző, Sulpicius Severus a szerzői becsvágyat hivalkodásnak és hiúságnak, vagyis bűnnek tartotta, és az ő nevéhez fűződik az önmegnevezés tilalma, amelyen a középkori szerzői névtelenség alapul. Homlokegyenest más a véleménye Severusról Vitéz unokaöccsének, Janus Pannoniusnak. A költő ferrarai tanulmányai idején (1447–1454) írta *In Severum* című epigrammáját, melyben a címzettet nevetségessé teszi, rámutatva szerénysége álságos voltára.³¹

Vitéz Jánost tehát leveleskönyve alapján nem tekinthetjük humanista szerzőnek. A humanista műveltséget az ő idejében itáliai iskolákban lehetett elsajátítani, hosszabb ideig tartó, rendszeres képzéssel. Vitéz 1434-ben a bécsi egyetemen tanult, ahol az oktatás a 15. század közepéig skolasztikus szellemben folyt.³² Leveleiben is skolasztikus iskolázottság érezhető. Talán ez is oka lehet, hogy leveleskönyvének kéziratai évszázadokig könyvtárak mélyén voltak eltemetve, nem adták ki, és senki sem forgatta őket.

Ezek után teljes egészében meg kell kérdőjelezni azt a közismert állítást is, hogy Vitéz a humanista műveltséget Pier Paolo Vergeriótól sajátította el. Ezt Huszti Józsefnek egy

²⁷ Vö. VITÉZ, *Opera*, i. m., 31.

²⁸ BORONKAI Iván, *Vitéz János és az ókori klasszikusok = Janus Pannonius (Tanulmányok)*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1975, 226–228.

²⁹ Vö. *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. Eugenius ÁBEL, Budapestini, 1880, 166–167.

³⁰ VITÉZ, *Opera*, i. m., 28. – Köszönöm Szovák Kornélnak, hogy erre az adatra felhívta a figyelmemet.

³¹ IANUS PANNONIUS, *Poëmata ... omnia*, pars I, Traiecti ad Rhenum, 1784, no. 239, p. 562.

³² Bővebben lásd Joseph ASCHBACH, *Geschichte der Wiener Universität im ersten Jahrhundert ihres Bestehens*, I, Wien, 1865, 303–354; Alfred A. STRNAD, *Die Rezeption von Humanismus und Renaissance in Wien = Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor dem Reformation*, Hrsg. Winfried EBERHARD, Alfred A. STRNAD, Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 1996, 74–79.

hagyatékából közzétett, jegyzetek nélküli tanulmánya alapján mindmáig ténynek tekintik.³³ Vergerioról írt cikkemben magam is ehhez igazodtam, csupán azokat a kétségeimet érzékeltettem, hogy Vergerio Vitézre hagyta volna a könyvtárát,³⁴ ami Huszti tetszetős feltételezése³⁵ nyomán a szakirodalomban ugyancsak tényként terjedt el.³⁶

Callimachus Experiens Sanoki-életrajzának szöveghelye alapján vált közismertté, hogy Vitéz döntőbíróként vett részt a Vergerio, Filippo Podocataro és Sanoki közti szónoki, illetve költői versenyeken, melyeken maga is gyakorolta a szónoklatot és a költészetet, megtámogatva olykor valamelyik versengő félt. Klaniczay Tibor idézte és elemezte Callimachus Experiens teljes ide vonatkozó szövegét, rámutatott a humanista nyilvánvaló tévedéseire, kronológiai és egyéb ellentmondásaira, és ismertette azoknak a tudósoknak a vélekedéseit, akik szerint a négy humanista sohasem lehetett együtt, de tájékoztatott azoknak a megfontolásairól is, akik némi kiigazítással Callimachus Experiens tudósítását hitelesnek tekintették. Ő maga ez utóbbiakkal értett egyet, és rámutatott, hogy a négy irodalmár Vergerio halála, 1444 májusa előtt Budán járhatott össze, és nem Váradon, mint ahogy a kutatók addig gondolták.³⁷ A szöveg értelmezésével kapcsolatos kérdések azonban, úgy gondolom, ma sincsenek megnyugtató módon tisztázva. Újra megvizsgálva Callimachus Experiens leírását, lehetségesnek látszik, hogy az olasz humanista nem is volt annyira tájékozatlan a magyar viszonyokban, mint ahogy ezt eddig gyanították.

Az említett Callimachus Experiens-leírás kronológiai jellegzetessége, hogy visszafelé halad az időben. Először Vitéz és Sanoki kivételes barátságát tárgyalja Hunyadi kormányzósága idején, amikor már Vitéz váradi püspök (1445–1465) volt. Ezután tér vissza egy korábbi időpont eseményeire, a Vergerio részvételével végbement szónoki és költői versenyekre. Mint írja, ugyanennél a püspöknél, minden jó ember menedékénél és az irodalmárok azilumánál jött össze Vergerio és Podocataro, ha valami baj érte őket.³⁸ Callimachus korábban Ioannes Garának nevezte a püspököt. Az előzmények után evidensnek tűnik, hogy ez a személy Vitézzel azonos. Később egyszerűen csak „a püspök”-nek nevezi a humanisták vetélkedésében részt vevő személyt. Vitéz azonban Vergerio halála előtt – vagyis mikor az említett irodalmi versengések lejátszódhattak – nem püs-

³³ HUSZTI József, *Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdetei*, FK, 1 (1955), 521–533. Vergerio életéről és magyarországi működéséről lásd Florio BÁNFI, *Pier Paolo Vergerio il Vecchio in Ungheria*, Archivio di scienze, lettere ed arti della Società Italo–Ungherese, 1 (1939), fasc. 1, 1–3; fasc. 2, 17–29; 2 (1940), fasc. 1, 1–30.

³⁴ *A magyar humanizmus Zsigmond-kori alapjai = Művészet Zsigmond király korában, 1387–1437*, I, Tanulmányok, szerk. BEKE László, MAROSI Ernő, WEHLI Tünde, Bp., Művészettörténeti Kutató Csoport, 1987, 193–211.

³⁵ HUSZTI, *Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus*, i. m., 532.

³⁶ MÁLYUSZ Elemér, *Zsigmond király uralma Magyarországon*, Bp., Gondolat, 1984, 272; CSAPODI-GÁRDONYI Klára, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1984, 6–28 (*Studia Humanitatis*, 6).

³⁷ KLANICZAY Tibor, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Bp., Balassi Kiadó, 1993, 27–35 (*Humanizmus és Reformáció*, 20).

³⁸ „Erant ibi eodem tempore duo uiri eruditissimi Paulus Vergerius et Philippus Podachatherus, qui [...] contulerant se ad eundem episcopum ueluti ad confugium bonorum omnium ac litteratorum asylum, quotiens calamitas aliqua ingruisset.” (CALLIMACHUS EXPERIENS, *Vita et mores Gregorii Sanocei*, ed. Irmina LICHOŇSKA, Varsoviae, PWN, 1963, 34, 13–16. sor.)

pök, hanem csak váradi kanonok, majd prépost volt, nem rendelkezett tehát akkora tekintéllyel, hogy az isztriai és a görög humanista nála kereshetett volna nyugalmat, menedéket. Egyházi feljebbvalója, püspöke, Ioannes de Dominis sokkal inkább volt alkalmas erre a szerepre. A korabeli megnevezési szokások szerint őt ugyanúgy Ioannes episcopus Varadiensisnek nevezték, mint utódát, Vitézt.

Ioannes de Dominis (Rab, 15. sz. eleje–Várna, 1444. nov. 10.)³⁹ 1432-től zenggi (senji) püspök volt, majd 1440-ben azt a követséget vezette, mely felajánlotta Magyarországnak trónját I. Ulászlónak. A követségnek Vitéz, akkor váradi örkanonok is tagja volt. Szakály Ferenc evidensnek gondolta, hogy az Ulászlóval kötött hitlevél szövege tőle való;⁴⁰ Kubinyi András viszont arra mutatott rá, hogy ezt De Dominisnak kellett fogalmaznia.⁴¹ Követségéből visszatérve De Dominis elnyerte a váradi püspöki széket, majd Vitézt váradi préposttá léptette elő. 1444-ben a várnai csatában esett el, székét Vitéz örökölte.⁴² Nemcsak rangban és tekintélyben állt fölötté Vitéznek, hanem műveltségének jellege is közelebb állhatott a Vergeriéhoz, aki – mint De Dominishoz írt, 1432–1436 közt keletkezett episztolája⁴³ tanúsítja – szellemi partnerének tekintette, és baráti kapcsolatban állt vele. De Dominis kiváló diplomata volt; részt vett a bázeli és a firenzei zsinaton, és a már említett követsége előtt Zsigmond, Albert és IV. Jenő pápa követeként szerzett magának hírnevet. Vergerio mellett más itáliai humanistákkal is kapcsolatban állt. Giuliano Cesarini barátkozott vele, Ambrogio Traversari nagyra becsülte őt, Georgios Trapezuntius Firenzéből levélben számolt be neki az ottani zsinat záróeseményeiről.⁴⁴ Ioannes De Dominisról tehát inkább feltételezhető, mint Vitézről, hogy a Vergerio társaságában folytatott irodalmi versengésekben tevékenyen részt vett. Ha vele azonosítjuk Callimachus Experiens váradi püspökét, többé nem okozhat problémát, hogy élete végén az öreg, világtól elvonult Vergerio hogyan vállalhatta a váradi kiruccanásokat, és azt sem kell feltételezni, hogy Vitéz hanyagolta el váradi préposti teendőit a budai tudós együttlétek kedvéért. De Dominis ugyanis sokat tartózkodott Budán, „1441–1444 közt az ismert hat királyi tanácsülés közül négyben kimutatható” a jelenléte.⁴⁵

Lehetséges, hogy püspöke, De Dominis kíséretében, társaságában Vitéz maga is találkozott Vergeriával, és a humanista műveit – pl. De Dominishoz szóló levelét és más írásait –

³⁹ Életéről bővebben lásd BUNYITAY Vincze, *A váradi püspökség története*, I, Nagyvárad, 1883, 262–268; *Epistolario di Pier Paolo Vergerio*, i. m. (11. jegyzet), 388–390; Florio BÁNFI, *Salve, Varadino, felice!... La città di S. Ladislao nei rapporti italo-ungheresi*, Corvina: Rassegna italo-ungherese, 3 (1940), 829–830; *Hrvatski biografski leksikon*, gl. urednik Trpimir MACAN, III, Zagreb, Leksigrafski Zavod „Miroslav Krleža”, 1993, 492–493.

⁴⁰ SZAKÁLY Ferenc, *Vitéz János, a politikus és államférfi (Pályavázlat – kérdőjelekkel) = Vitéz János emlékkönyv*, Esztergom, Balassa Bálint Társaság, 1990, 12 (Esztergom Évlapjai – Annales Strigonienses).

⁴¹ KUBINYI András, *Vitéz János a jó humanista és a rossz politikus = A magyar történelem vitatott személyiségei*, Bp., Magyar Történelmi Társulat–Kossuth Kiadó, 2002, 11.

⁴² VERGERIO, *Epistolario*, op. cit., 388, n. 1.

⁴³ *Uo.*, no. CXXXXXI, 388–395.

⁴⁴ BÁNFI, *Salve, Varadino felice!*, i. m., 829; G. Trapezuntius levelét lásd *Collectanea Trapezuntiana: Texts, Documents and Bibliographies of Georg of Trebizond*, ed. John MONFASANI, Binghamton, New York, 1984, 261–268 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 25).

⁴⁵ KUBINYI, *Vitéz János a jó humanista és a rossz politikus*, i. m., 11.

is megismerte, de nincs okunk feltételezni, hogy ő volt az, aki Vergerio humanista körében versenytársaként szerepelt. Még kevésbé feltételezhető, hogy Vergeriótól szerezte a műveltségét. Vergerio hatásának nyoma sincs Vitéz episztoláriumán. De Dominis példája, netán tanácsa viszont – mint Kubinyi András vélte⁴⁶ – hozzájárulhatott ahhoz, hogy Vitéz érett fejjel Itália felé vegye útját a humanista műveltség megszerzése végett.

De Dominisnak és baráti körének a példája döbbsenhet rá Vitézt arra, hogy tehetség, színvonal tekintetében nem alábbvaló másoknál, de iskolázottsága miatt írásművészete nem elég korszerű, elmarad a humanistáké mögött. Az új műveltség elsajátítása iránti rendkívüli vágy jeleként értékelhetjük, hogy érett férfiként kétszer is külföldi tanulmányútra készült. Mint ismeretes, 1444 vége tájt – Vergerio és De Dominis halála után – Vitéz elindult Itáliába, de útját állta Matkó bán, és vissza kellett térnie.⁴⁷ Ebben azonban nem nyugodott bele. 1451-ben kérésére V. Miklós pápa engedélyezte, hogy öt évre külföldre távozzék latin és görög irodalmi tanulmányok végett. Mint a pápai oklevélből tudjuk, „ex toto cordis affectu”⁴⁸ tanulni vágyott, de nem sikerült útra kelnie.

Sokszor idézett, a magyarok műveltségének hiányát panaszoló-ostorozó szavait⁴⁹ személyes érintettsége teszi megrázóan hitelessé. Saját maga is parlaginak érezhette magát a humanista műveltségük mellett. Pedig Enea Silvio Piccolomini a magyarok közül csak őt és Janust tekintette kiváló irodalmárnak,⁵⁰ és levelei tanúsága szerint mélyen tisztelte őt.⁵¹ Azonban bármennyire is tisztelték, sem Piccolomini, sem más humanisták nem tekintették őt hasonszórú partnernek. Valószínűleg nemcsak azért, mert pártfogóként fölötté állt minden humanistának, hanem azért is, mert műveltsége eltért az övékétől.

Számot vetve saját képzettsége hiányaival és hazája szellemi elmaradottságával, Vitéz állandóan önmaga kiművelésén és hazája kulturális felemelkedésén munkálkodott. A magyarországi humanista kultúra létrejöttében szerzett úttörő érdemei közismertek. Ha leveleskönyve nem tekinthető is humanista alkotásnak, a humanizmus magyarországi meghonosítása terén neki köszönhetünk a legtöbbet. Indítékai közül az egyik legfontosabb mutatkozik meg abban a gondolatában, melyet szentenciaszerűen így foglalt össze: „a nemes, a tulajdon fényére sokat adó lélek méltatlanságnak tartja, hogy ez a mi parlagi pallérozottságunk gúzsba kösse”.⁵²

⁴⁶ Uo., 12.

⁴⁷ VITÉZ, *Opera*, i. m., 60–61.

⁴⁸ *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium, 1221–1864*, ed. Andreas VERESS, Budapestini, Academia Scientiarum Hungarica, 1941, 425–426.

⁴⁹ Vö. VITÉZ, *Opera*, i. m., 38, 3–12. sor.

⁵⁰ Vö. „Ex Hungaris, qui studia humanitatis secuti aevo nostro claruerunt, duos novimus, Ioannem episcopum Varadiensem, qui regni cancellariam obtinuit, et alterum Ioannem eius ex sorore nepotem, qui sub Guarino Veronensi Graecas ac Latinas literas didicit, nec minus versu quam soluta valet oratione, horum tamen originem Sclavonicam ferunt.” (Aeneas Sylvius PICCOLOMINI, *Opera que extant omnia*, Basileae, Henricipetri, [1571], 392.) – Erre a szöveghelyre Klaniczay Tibor hívta fel a figyelmemet.

⁵¹ Vö. FRANKÓI Vilmos, *Vitéz János nagyváradi püspök politikai beszédei és Aeneas Sylvius Piccolomini Vitéz Jánoshoz intézett levelei, 1453–1457*, Bp., 1878, passim.

⁵² *Vitéz János levelei és politikai beszédei*, i. m., 54–55. – „Nobilis [...] ille animus, peculiaris sui luminis bene memor, indignum ducit hac nostra rudi erudicione ligari.” (VITÉZ, *Opera*, i. m., 38, 26–27. sor.)